

IN DE SCHADUW VAN DE LEEGTE

TON CRIJNEN

Hij schudt het hoofd: "Nee, het was bepaald geen liefde op het eerste gezicht". We zitten in zijn door boeken omlijnde werkkamer waar een Franse fotograaf net is tekeergegaan met een energie als betrof het een complete beeldreportage voor *Paris Match*, in plaats van één foto bij dit interview.

Hij zegt: "Oh, wat had ik een hekel aan die vent!" — dat slaat niet op de juist vertrokken Fransman maar op de door de nazi's gedode Duitse verzetsheld en theoloog *Dietrich Bonhoeffer*, wiens nagedachtenis de reden vormt voor mijn komst naar Sceaux, een zuidelijke voorstad van Parijs.

Mijn Nederlandse gastheer dr *Frits de Lange* is theoloog en predikant. De studie waarmee hij in 1985 cum laude promoveerde tot doctor in de theologie (*Grond onder de voeten. Burgerlijkheid bij Dietrich Bonhoeffer*) trok in wetenschappelijke kring de aandacht. Dit originele werk is in vereenvoudigde, bekorte versie uitgekomen bij *Ten Have* onder de titel *Een burger op z'n best. Dietrich Bonhoeffer*. Beide boeken vormen de basis voor ons langdurig gesprek.

Dominee De Lange studeerde aan de *Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland* te Kampen. Hij was er na zijn studie vier jaar lang wetenschappelijk assistent. Nu is hij alweer drie jaar dominee van de *Eglise Réformé Néerlandaise* te Parijs, een gereformeerde gemeente waarvan de leden voornamelijk bestaan uit Nederlanders die voor hun werk naar Frankrijk zijn uitgezonden.

Middelpunt

Frits de Lange (33) is een van de gastsprekers op het internationale Bonhoeffercon-

gres dat deze week in Amsterdam wordt gehouden. Zijn oorspronkelijke aversie blijkt in (kritische) bewondering te zijn omgeslagen: "De Nederlandse Bonhoeffer-expert professor Rothuizen heeft hem een paar jaar terug in *De Tijd* gekenschetst als *de profeet van de 21-ste eeuw*. Daar zou ik, wat Bonhoeffers theologische inbreng betreft, ook een goed woordje voor willen doen.

Maar er is meer. Bonhoeffer was niet alleen een groot theoloog en onverschrokken verzetsman, maar tevens iemand die een goede partij tennis speelde, die zijn talen sprak, die geniaal met de piano overweg kon. Een man die ongewild het middelpunt van elk gezelschap vormde. Deze combinatie van moed en savoir vivre, van politiek engagement en diep godsvertrouwen, van vroomheid en geheel bij de wereld zijn, maakt de kerel tot zo'n uniek markeringpunt in onze tijd.

Geen wonder dat hij, 43 jaar na zijn dood, mensen blijft aanspreken. Met name in onderdrukkingssituaties. Als *Allan Boesak* bekent dat hij Bonhoeffers biografie na zijn eigen arrestatie is gaan herlezen en dat ze hem troostte en inspireerde dan zegt dat toch wel wat!"

Wie was Dietrich Bonhoeffer? Geboren in 1906, als zoon van de grote Duitse psychiater *Karl Bonhoeffer*, groeide hij op in een milieu waar de begrippen kerk en predikant verdachte bijklanken hadden. Het was daarom uiterst opmerkelijk toen een telg uit dit geslacht van burgerlijk-aristocratische vrijdenkers de weg naar theologie en kansel insloeg. Bonhoeffer studeerde aan de univer-

Hij is al 43 jaar dood en toch wordt zijn naam nog steeds genoemd, overal waar mensen zoeken naar de zin van het bestaan in een religieuze wereld. Dietrich Bonhoeffer, theoloog en verzetsheld, heeft in navolging van Nietzsche de leegte voorvoeld: 'God is dood en wij hebben hem vermoord'. Deze week wordt in Amsterdam een internationaal congres aan hem gewijd. Gesprek met gastspreker dr Frits de Lange. 'Je kunt hem gerust een van de grote heiligen van deze eeuw noemen.'

Dietrich Bonhoeffer, zomer 1944, op de binnenplaats van de gevangenis van Tegel. 'De macht van de een heeft de domheid van de ander nodig.'

siteiten van Tübingen, Berlijn en Bonn. In laatstgenoemde stad onderging hij de blijvende invloed van *Karl Barth*. Na zijn promotie in 1927 werkte de jonge Bonhoeffer een jaar als hulppredikant in Barcelona. Terug in Berlijn gaf hij als privaattoecolleges aan de theologische faculteit. Bij het aan de macht komen van de nazi's in 1933 weigerde hij als een van de zeer weinigen de anti-joodse ariëraparagraaf te ondertekenen. Hij maakte zelf een einde aan een veelbelovende academische carrière.

Bonhoeffer sloot zich tijdens de protestantse kerkstrijd tegen *Adolf Hitler* aan bij de *Bekennende Kirche*. Die zag zich als de ware representant van het Duits protestantisme, want de officiële rijkskerk werd door de nazi's beheerst. Bonhoeffer verweet zijn medestrijders dat ze zich louter op binnenkerkelijke zaken concentreerden en zich niet bemoeiden met al het onheil dat Hitler en Co verder in de Duitse samenleving aanrichtten, met name wat betreft de joden.

Van 1933 tot 1935 was Dietrich Bonhoeffer pastor in Londen en vervolgens directeur van het seminarie van de *Bekennende Kirche* in Finkenwalde (Pommern). Ook speelde hij een belangrijke rol in de opkomende oecumenische beweging.

Overtuigd van het diep-misdadig karakter van het nazibewind werd Bonhoeffer in 1940 actief lid van het verzet tegen Hitler. Hij sloot zich aan bij de verzetsgroep rond *Wilhelm Canaris*, de befaamde chef van de Duitse contraspionage. Onder dekmantel van deze dienst en via eigen oecumenische contacten probeerde Bonhoeffer de geallieerden te wijzen op het bestaan van een ander, humaan Duitsland, belichaamd door het verzet, dat steun verdiende. Tevergeefs.

Zijn verzetsactiviteiten trokken op den duur de aandacht van de Gestapo. Na een huiszoeking op 5 april 1943 volgde arrestatie. Bonhoeffer zat maandenlang in de gevangenis van Tegel (Berlijn), maar na kolonel *Von Stauffenberg's* mislukte aanslag op Hitler (20

juni 1944) zette men hem op transport naar Buchenwald. Dietrich Bonhoeffer werd kort vóór het einde van de oorlog, 9 april 1945, op persoonlijk bevel van Hitler in het concentratiekamp Flossenburg opgehangen.

Zijn antifascistische stellingname, uitmondend in actieve betrokkenheid bij het verzet, wordt hem in sommige kringen van de Duitse kerk nog steeds niet in dank afgenomen. Men beschouwt hem daar als een verrader, want predikanten en theologen dienen zich niet met politiek, laat staan met verzetsdaden in te laten. Gevolg: eindeloos getouwtrek of er nu wel dan niet een standbeeld voor hem moest komen, of men wel of niet een straat naar hem diende te vernoemen.

Dr de Lange zegt: "Bonhoeffer was een vent uit één stuk die wist wat ie wilde en die zijn leven riskeerde voor de zaken waarvoor hij stond. Zo keerde hij in juni 1939, na een verblijf in de Verenigde Staten, naar nazi-Duitsland terug, ondanks aandringen van zijn Amerikaanse vrienden om te blijven. Bonhoeffer wist heel goed dat deze terugkeer hem de kop kon kosten. Sommigen hebben daarin suïcidale neigingen gezien, ik niet. Ik noem dat karakter! Dat had met zelfmoord niets te maken. Hij wilde z'n volk niet in de steek laten".

— *Vanwaar dan uw aanvankelijke aversie?*

"Ik ben begin jaren zeventig afgestudeerd. Het was de tijd dat men in protestantse kring geleidelijk ertoe overging geloof en ervaring met elkaar te verbinden. Kerken en theologen waren net een beetje bekomen van de Barthiaanse revolutie. De nieuwe ontwikkeling vormde een reactie tegen de theologie van *Karl Barth*. Die gooide alles over de boeg van het geloof en deed zo de menselijke ervaring tekort.

Als zovelen van mijn generatie raakte ik gefascineerd door die relatie tussen geloof en ervaring; zozeer dat ik ze tot onderwerp van mijn afstuderen nam. Maar al spoedig bleek dat ik een model nodig had om mijn bevindingen te staven. Zo stuitte ik op Dietrich Bonhoeffer. Die had al vroeg gesteld dat in de kerk geloof en ervaring elkaar raken.

Had ik me beperkt tot Bonhoeffer's vroege werk, in kloeke studies samengevat en geschreven in dik professoren-Duits, dan was er niks aan de hand geweest. Maar op een gegeven moment kreeg ik ook zijn gevangenisbrieven in handen.

Zittend in het boemeltje van Zwolle naar Kampen stuitte ik op het fragment waarin Bonhoeffer, pratend over de domheid, een verklaring geeft die op mij zo'n hautaine indruk maakte dat ik dacht: *Nee, dat is niks voor mij. Iemand die zo over gewone mensen praat kan me niet inspireren*. Ik heb het boek dichtgeslagen en het een tijd niet meer aangeraakt."

Heel dom

"Het was mijn leermeester Gerard Rothuizen die me weer op het spoor zette. Hij liet zien dat Dietrich Bonhoeffer bij het schrijven over *domheid* geen psychologische maar

een sociologische en politieke categorie hanteert. Dat je uit zijn woorden niet moet afleiden dat hij niks ophad met mensen die wat minder intellectuele bagage hebben meegekregen, maar dat je het moet zien als kritiek op het eigen intellectuele milieu.

Bonhoeffer noemt mensen dom als ze geen 'ik' meer kunnen zeggen, als ze hun geestelijke onafhankelijkheid inleveren. Want dan verworden ze tot massaproducten, verliezen ze hun vermogen tot zelfstandig denken en oordelen. Dat hangt niet per definitie samen met opleiding of sociale achtergrond. Juist intellectuelen kunnen wat dat betreft heel dom zijn.

Zo zette een groot deel van de Duitse intelligentsia bij de komst van Hitler het verstand op nul en liet het eigen 'ik' ondergaan in de roes van de massa. Deze houding heeft het Duitse volk tot willoos instrument van het kwaad gemaakt. 'De macht van de een heeft de domheid van de ander nodig.'

Voor Bonhoeffer reden al in 1933 het Führerprincipe publiekelijk, voor de radio, af te wijzen. Het leverde hem zijn eerste ondervraging door de Gestapo op. Een en ander speelde ook een rol bij zijn toetreden tot de *Bekennende Kirche*. Ook hier ging het om inzet tegen het instituut van de absolute leider, de rijksbisschop. Dat kon niet, vond Bonhoeffer, de kerk kent slechts één leider: God."

Ikke, ikke, ikke

"Heel wat moderne filosofen, met name de Franse, noemen, in navolging van Heidegger, het subject een onderdrukkende categorie. En inderdaad heeft de Europese mens in naam van dat 'heilig' subject hele volkeren uitgebuit en uitgemoord. Wie alleen maar 'ik' zegt heeft geen oog voor de ander. Ik-zeggars zijn vaak doders, moordenaars. Dat heeft de westerse geschiedenis ons overduidelijk laten zien.

We leven in de schaduw van het *ik-tijdperk* uit de jaren zestig. Naast goede elementen, zoals emancipatie van de vrouw en het afwijzen van depersonificerende ideologieën, kenmerkt dit zich door een hedo-

nistisch individualisme, een volstrekt op zichzelf betrokken zijn, dat je ethisch gezien gerust egoïsmen kunt nemen en dat in sociaal opzicht de samenhang binnen onze maatschappij uitholt en ontwricht.

De mentaliteit van 'ikke, ikke, ikke en de rest kan stikke', die ook menig actiegroep en belangenorganisatie lijkt te kenmerken, heeft die reactie à la Heidegger opgeroepen. Dat is begrijpelijk, maar er schuilt het gevaar in dat we van de weeromstuit de individuele vrijheid weer opofferen op het altaar van de collectiviteit. Waartoe dat in het extreme leidt moet je joden die Hitler hebben overleefd maar eens vragen of Russen die de stalinistische terreur hebben doorstaan.

Bonhoeffer waarschuwt dat als je het subject uit het westers denken elimineert, je de duivel met Beëlzebub uitdrijft. We kunnen van hem leren hoe je op humane manier 'ik' kunt zeggen. Zijn theologie is een fascinerend evenwicht tussen vrijheid en gehoorzaamheid, tussen burgerlijk individualisme en gelovige onderworpenheid aan God."

Dietrich Bonhoeffer werd postuum wereldberoemd toen zijn vriend en leerling *Eberhard Bethge* na de oorlog de brieven publiceerde die Bonhoeffer hem in de gevangenis van Tegel had geschreven (*Widerstand und Ergebung*, 1951). De vragen die Bonhoeffer erin aanroerde, bleken na de oorlog bij miljoenen te leven. Hij maakte op bijna intuïtieve wijze de balans op van het échec dat het officiële christendom in het Westen had geleden.

Dat christendom was totaal voorbijgegaan aan het feit dat de westerse mens mondig is geworden en God niet langer als stoplap voor zijn problemen wenst te gebruiken. De moderne christen dient daarom, aldus Bonhoeffer, te komen tot een niet-religieuze interpretatie van de bijbel; hij moet leven 'als-

Bonhoeffer (tweede van rechts) tijdens het 'luchten', in gezelschap van gevangengenomen officieren van de Italiaanse luchtmacht, voorjaar 1944.

of God niet bestaat'. De werkelijkheid mag niet worden opgedeeld in twee lagen: een aardse en een metafysische. We moeten de realiteit zien zoals ze is: één en ongedeeld.

Om het in zijn eigen woorden te zeggen: 'God doet ons weten dat wij moeten leven als mensen die met het leven klaar komen zonder God. De God die met ons is, is de God die ons verlaat (*Markus 15:34*)! De God die ons in de wereld doet leven zonder de werkhypothese God, is de God voor wiens aanschijn wij voortdurend staan. Voor en met God leven wij zonder God, God laat zich uit de wereld terugdringen tot op het kruis. God is machteloos en zwak in de wereld en juist zo en alleen zo is Hij met ons en helpt hij ons'. (Brief uit de gevangenis van Tegel, 16-7-1944).

Naast de gevangenisbrieven heeft Bonhoeffer nog een serie andere werken geschreven; daarvan zijn *Die Nachfolge* (1937) en *Ethik* (1943) de belangrijkste. Al is hem nooit de tijd gegund een systematische theologie te ontwerpen.

Dr de Lange legt uit: "Bonhoeffer tekent in z'n brieven de ontwikkeling van de Europese cultuur die de westerse mens heeft gebracht tot het besef dat hij ook zonder goddelijke gaatjesvuller prima met zichzelf en zijn wereld uitkomt. Hij heeft dan ook geen enkele behoefte meer aan religieuze hulpstukken. God heeft in onze wereld structureel afgedaan. En het wordt tijd dat het georganiseerde christendom dit feit van de mondige, illusieloze wereld fundamenteel gaat doordenken.

Bonhoeffer stelt de onheuse, weinig deftige reactie van theologie en kerken aan de kaak. Die zoeken bij de mens naar zwakke, beurse plekjes waar zij hem alsnog religieus kunnen verkrachten. Ze lopen hijgend de steeds dalende statistieken achterna en overleggen koortsachtig welk theologisch konijn ze nou weer uit de kerkelijke hoed moeten toveren.

Bonhoeffer waarschuwt de kerken niet, onder druk van alle secularisatie en geloofsafval, de religieuze boodschap aan te passen aan de waan van de dag. Anders gooi je als het ware het Christuskind met het badwater weg. Bonhoeffer roept de christenen toe: *Geen paniek, ook al lijkt de grond onder je voeten weg te zakken. Blijf wachten, ga door met bidden en het doen van gerechtigheid, en er zal een dag aanbreken dat in een nieuwe taal God weer aan het woord zal komen.*"

Wanhoopsschreeuw

"De secularisatieproblematiek, het feit dat de wereld zich mondig heeft verklaard en elk opstapje naar transcendentie overboord gooit, omschrijft Bonhoeffer — wat dat betreft is ie zeker niet modieus — in zuiver christologische termen: Christus wordt over de rand gewipt, hij wordt in

onze tijd opnieuw gekruisigd. Wanneer Nietzsche zegt dat God dood is, zegt Bonhoeffer hem na: *Als dat zo is, hebben wij Hem gedood.*

Die hele God is dood-beweging in filosofie en cultuur, begonnen met Duitse denkers als *Jean Paul* en Nietzsche, voortgezet met *Heidegger*, is in feite een schreeuw van wanhoop, nu de moderne mens zich geplaatst ziet voor de moordende consequenties van zijn eigen illusieus denken. Want streep je God weg, zegt Bonhoeffer, dan streep je de hoop weg. Dan vangt niemand meer onze wanhoopsschreeuw op. Die weerkaatst dan in de absolute leegte van het niets.

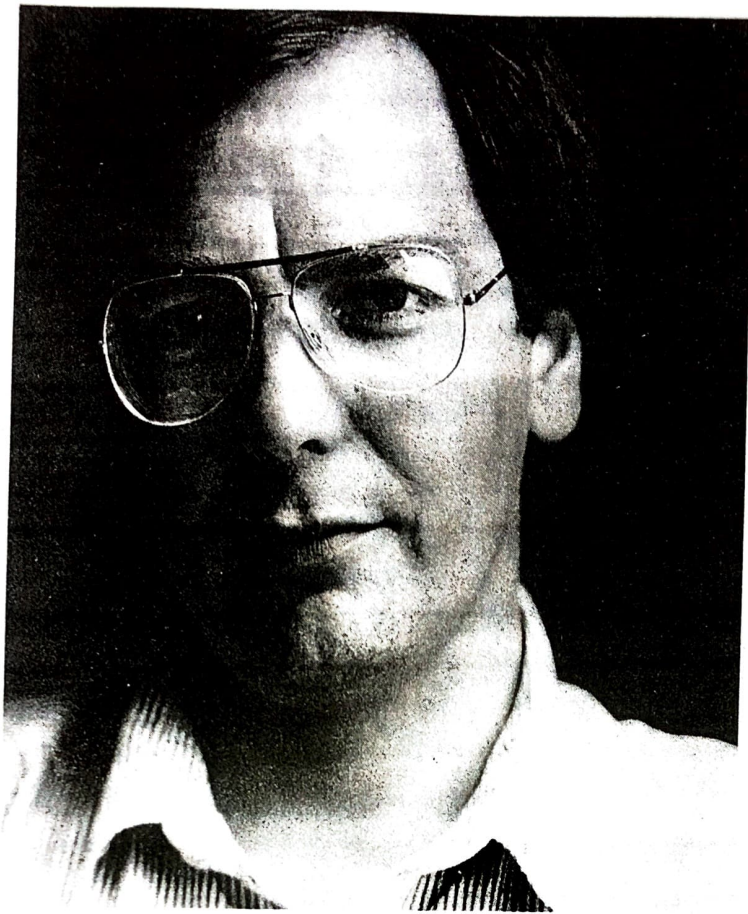
Bonhoeffer maakt daar een schreeuw van Christus van; de schreeuw van de man aan het kruis die roept: 'God, oh God waarom hebt ge mij verlaten?'. Of Bonhoeffer zo van een culturele nood (de godsverduistering) een theologische deugd (het donker van Golgotha) maakt? Ik heb daar geen pasklaar antwoord op. Ik denk wel dat het een legitieme manier is om Christus als levende werkelijkheid te zien.

God, aldus Bonhoeffer, is via Christus ingegaan in onze cultuur. Daarmee breekt hij met een eeuwenoud metafysisch wereldbeeld van de almachtige en alwetende God. Bonhoeffer begreep al vóór Auschwitz dat je God niet kunt vrijwaren van al het lijden en de chaos in de wereld. Als God bestaat dan manifesteert Hij zich in het gekwetste gelaat van de ander. Dietrich Bonhoeffer bezegelde zo het lot van een triomfalistisch christendom dat nog steeds in de illusie verkeert, dat God op Golgotha buiten schot is gebleven.

Geen kroongetuige

"Overigens moet je Dietrich Bonhoeffer niet voor je eigen levenbeschouwelijke karretje willen spannen. Daar is hij te veelkleurig voor. Mensen hebben dat desondanks vaak gedaan. Met name in de jaren vijftig en zestig gold Bonhoeffer als de God-is-dood-theoloog bij uitstek. Men baseerde zich op de gevangenisbrieven, waarin het toekomstbeeld van een religieuze wereld wordt opgevoerd, maar men zag over het hoofd dat het hier slechts ging om intuïtieve gedachten, aarzelande kanttekeningen, geen uitgewerkte theologie.

Al kun je Bonhoeffer theologisch gezien zeker in het rijtje van grote protestantse theologen als Barth, *Bultmann* en *Tillich* plaatsen, het gaat veel te ver te proberen de fragmentarische, voelsprietachtige uitlatingen in zijn brieven uit te bouwen tot een omvat-

BERNARD BISSÓN, SYGMA

Frits de Lange: 'Zijn dood zegt iets over de manier waarop hij heeft geleefd'.

tend systeem. Daarvoor zijn de gedachten uit z'n laatste periode te persoonlijk, te weinig systematisch ook. Ze roepen meer vragen op dan ze antwoorden geven, lijken soms in strijd met elkaar.

Bij Bonhoeffer was dat hele begrip van een wereld zonder religie vaag. Het normatieve en het vermoedelijk feitelijke liepen bij hem door elkaar. Van het vermoeden: *sociologisch gezien heeft het christendom in het westen zijn tijd gehad*, tot en met de overtuiging: *God laat zich niet aan getallen afmeten*. Je kunt Dietrich Bonhoeffer daarom onmogelijk als kroongetuige oproepen in het huidige secularisatie-debat."

Niets hoopvols

"De God-is-dood-adepten, die een kwart eeuw geleden zo wegliepen met Bonhoeffers gedachten over een mondige en religieuze wereld, interpreteerden die gretig in de lijn van hun eigen zonnige verwachtingen: *de bevrijding van het juk dat de religie de samenleving had opgelegd*. Ze zagen in hun rozige optimisme over het hoofd dat Bonhoeffer zelf een totaal andere voorstelling van die mondige, religieuze wereld had. Bij hem niet het idee *we gaan er iets moois van maken, want we zijn nu mondig geworden* — nee, Bonhoeffers religieuze wereld is de wereld die hem heeft opgehangen.

Het beeld van een geseclariseerd Europa had voor hem niets hoopvols. Integendeel.

Loslaten van het christelijk erfgoed zou in zijn visie onherroepelijk leiden tot verval van de westerse cultuur. Dan stort het Avondland in de afgrond van barbarij en proletendom — u ziet het, dat is heel andere koek dan het neo-Verlichtingsoptimisme uit de jaren zestig.

Het dient ons ook voorzichtig te maken met betrekking tot de Bonhoeffer-interpretatie in onze eigen tijd. Natuurlijk, er is de Bonhoeffer van het verzet, die terecht inspirerend werkt voor christenen in onderdrukkingssituaties. Maar er is ook de Bonhoeffer die, was hij na '45 blijven leven, waarschijnlijk lid van de Westduitse CDU zou zijn geworden. Ik wil ermee zeggen dat je moet oppassen hem tot politieke clubideoloog te maken. Want in feite past hij in geen enkel straatje, noch in dat van links, noch in dat van rechts. Hij is geen progressief, geen neoliberaal, geen echte conservatief of postmoderne. Bonhoeffer is Bonhoeffer."

— *Wat heeft hij voor het naoorlogse christendom betekend?*

"Ik denk dat je daarbij een onderscheid moet maken tussen Bonhoeffers belang voor de theologie en zijn belang voor de kerken. De theologen hebben hem altijd met een scheef oog aangekeken, terwijl hij binnen de christelijke kerken als een heilige is vereerd. Je kunt zijn invloed onder het kerkvolk gelijkstellen aan die van een *Albert Schweitzer*, een *Martin Luther King* en een bisschop *Romero*.

De oorzaak van zowel depreciatie als appreciatie ligt in het feit dat Dietrich Bonhoeffer in zijn persoon theorie en praktijk, de leer en het leven, verenigde. De combinatie van denker, predikant en verzetsman, die hem zo inspirerend maakt voor zwarte en bevrijdingstheologen, is er tevens oorzaak van dat de klassieke theologie hem altijd een beetje heeft gewantrouwd. Er wordt in die kringen wat smalend gedaan omdat zijn gevangenisbrieven bij veel mensen op het nachtkastje liggen, als stichtelijke lectuur. Dan kan het niet echt veel wezen, zo luidt de redenering.

Ik heb die opvatting nooit gedeeld. Je kunt bij Bonhoeffer nou eenmaal theorie en praktijk niet scheiden. Je kunt onmogelijk doen alsof hij niet is opgehangen voor zijn politiek-religieuze overtuiging. De dood van de man zegt ook iets over de manier waarop hij heeft geleefd. En dat is weer onlosmakelijk verbonden met zijn hele theologie. Samenvattend denk ik dat je Bonhoeffer gerust een van de grote heiligen van onze eeuw mag noemen."

Een deel van Bonhoeffers werk is uitgekomen bij Ten Have.